

Mitko Panov*

RAZVITAK I NEKE STRUKTURNE PROMENE URBANOG STANOVNIŠTVA SR MAKEDONIJE

Brojna dinamika urbanog stanovništva SR Makedonije je u mnogome zavisila i zavisi od istorisko-političkih i društveno-ekonomskih promena i odnosa, te zbog toga razvitak ovog vida populacije može se pratiti u nekoliko faza. U prošlosti, tačnije pre Prvog svetskog rata, iako nije bilo zvaničnih popisa stanovništva, gradska populacija je bila daleko manje zastupljena u odnosu na celokupno stanovništvo Makedonije. U to doba Makedonija je bila veoma zaostala zemlja, sa pretežno agrarnim karakterom u privredi i sa slabo razvijenim funkcijama gradova, a naročito sekundarnim i tercijarnim delatnostima. Tako, u samom početku našeg veka, odnosno 1900 godine, kada je Makedonija brojala oko 900.000 stanovnika,¹ na urbano je otpalo samo 31,4 %, ili 276.462 stanovnika. U to vreme kao gradska su se smatrala 27 naselja, od kojih najveće je bilo Bitola sa 37.000 stanovnika a zatim Skopje sa 31.900 stanovnika. Neposredno po Balkanskim ratovima broj gradske populacije je nešto opao zbog iseljavanja Turaka koji su dosta živeli po gradovima. Tako, 1914 godine, kada je Makedonija imala 938.000 stanovnika, urbano je brojalo 266.164 stanovnika,² ili 38,3 %.

Druga faza razvoja urbanog stanovništva je izmedju dva svetska rata, kada su izvršena dva službena popisa, tako da sa boljom sigurnošću možemo pratiti dinamiku ovog vida stanovništva. U 1921 godini gradsko je brojalo oko 215.000 stanovnika,³ ili 27,3 % od ukupnog broja stanovništva što pretstavlja najnižu stopu učešća gradskog u ukupnom broju stanovništva Makedonije. U 1931 godini broj urbanog stanovništva je nešto povećan, odnosno tada je ono brojalo 286.512 žitelja⁴ ili 30,5 %. U ovom periodu predratne Jugoslavije Makedonija je isto tako bila pretežno agrarna zemlja, sa nerazvijenom industrijom i ograničenim funkcionalnim osobinama gradova. U to vreme, zbog nepovoljnih društveno-političkih i ekonomskih uslova, urbani centri nisu imali veći uticaj na svoju okolinu, te zbog toga nisu predstavljali ni privlačna imigraciona mesta a čak nije moglo biti ni reći o nekom prostornom širenju urbanizacije.

Po završetku Drugog svetskog rata, odnosno po oslobodjenju nastupila je treća faza razvitka urbanog stanovništva Makedonije, koja se može podeliti u dve podfaze. Od 1948 do 1961 godine porast broja urbanog stanovništva je blag, sa proporcionalnim rastom izmedju popisnih godina. U 1948 godini urbano je brojalo 307.736 stanovnika ili nešto više od 27 % od ukupnog broja stanovništva SR Ma-

*Dr., prof., Geografski fakultet, Gazibaba 1, 91000 Skopje, glej izvleček na koncu zbornika.

¹ V. K'ncov: Makedonija, etnografija i statistika, Sofija 1900.

² M. Vujičić: Rečnik mesta u Oslobođenoj Srbiji, Beograd 1914.

³ Popis stanovništva od 31. januarja 1921 godine, Sarajevo 1932.

⁴ Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine. Beograd 1938.

kedonije. U 1953 godini broj ovog stanovništva popeo se na 408.229 žitelja⁵ ili na 31,3%. U periodu između 1953 i 1961 godine, prvi put urbano stanovništvo u SR Makedoniji beleži nešto veći porast i to u odnosu na 1953 godinu više za 33,0%, ili u 1961 godini gradsko je brojalo 542.933 stanovnika, odnosno 38,6% od ukupnog broja stanovništva Republike. Između ove dve pomenute godine svakako bi broj urbanog stanovništva bio veći da nije bilo poznate emigracije muslimanskog gradskog stanovništva za Tursku, kojeg je delimično zamenila pojačana imigracija seoskog stanovništva.

Najintenzivniji proces urbanizacije pada u period između poslednja dva popisa stanovništva, odnosno između 1961 i 1971 godine, kada su gradska naselja, zbog naglog razvoja sekundarnih i tercijarnih delatnosti, postali veoma dinamični migracioni centri. Tada se je gradsko stanovništvo povećalo za 260.230 žitelja ili za 47,9%. U ovoj drugoj podfazi razvoja urbanizacije javili su se i razni problemi socio-ekonomskog karaktera kako u gradovima tako i u selima, o čemu će biti reći kasnije. U 1971 godini gradsko stanovništvo je brojalo 803.079 žitelja ili 48,8% od ukupnog broja stanovništva SR Makedonije, a to je najveći postotak učešća urbanog stanovništva koji je do sada zabeležen u ovoj Republici. Znači, gradsko se je skoro izjednačilo sa brojem ruralnog stanovništva. Na to je, kao što smo pomenuli, veoma uticao mehanički priliv stanovništva, tako da su se između 1961 i 1971 godine ovim prilivom doselila 139.559 lica u sve gradove Republike, ili 53,6% od ukupnog porasta gradskog stanovništva u 1971 godini.

Prema nezvaničnim podacima, odnosno na osnovu naših anketiranja, došli smo do podataka da u 1978 godini broj urbanog stanovništva se kreće između 950.000 i jedan milion stanovnika. To bi bilo u odnosu na 1971 godinu porast za više od 150.000 stanovnika. To znači da se je proces urbanizacije i dalje razvijao nesmanjenim tempom, jer sva 29 gradska naselja, neka manje a neka više, pokazuju porast broja stanovništva od kojeg dobar deo potiče mehaničkim prilivom.

Ovo bi bio kratak pregled o brojčanom razvoju i dinamici urbanog stanovništva, odnosno o takozvanoj fizičkoj urbanizaciji. Podaci i analize jasno ukazuju da u poslednjih dvadesetak godina tempo urbanizacije je veoma intenzivan što se i odrazilo na promenama u demografskoj strukturi stanovništva, zatim na brži kulturni, socijalni i ekonomski preobražaj populacije sa raznim pojavama i problemima pozitivnog ili negativnog karaktera. Prema tome, veoma je važno ne samo oceniti, odnosno valorizirati stanje, već i ukazati i tražiti najadekvatnija rešenja u vezi urbanizacije. U suštini veoma je bitno da se, kako sa teoriske, metodološke, koncepcijske, tako i sa praktične strane ukaže u urbanoj geografiji kakve se posledice javljaju u prostoru pod uticajem kulturno-sociološke urbanizacije, odnosno one koja prati i neposredno je vezana za fizičku urbanizaciju i za sve faktore koji utiču na takvu korelativnu vezu oba tipa urbanizacije.

U ovom članku ćemo pokušati, na primeru SR Makedonije, gde je urbanizacija zahvatila široke razmere, objasniti neke pojave u vezi kulturno-sociološke urbanizacije. Prateći neke strukturalne promene urbanog stanovništva došli smo do zaključka da u mnogim slučajevima ne postoji totalna urbanizacija. Doseljeno stanovništva sa sela u gradove, u pogledu kulturno-sociološke urbanizacije, nije još sasvim podloženo potpunim uticajem ovog tipa urbanizacije, što se uočava u

⁵ Svi statistički podaci u analizama rada korišćeni su iz sledećih publikacija: Naselenie i domakinstva vo NR Makedonija po naselbi. Zavod za statistika na NR Makedonija, Skopje 1962; Prvi rezultati od popisat na naselenieto i stanovite vo 1971 godina. Republički zavod za statistika. Statistički pregled 17, Skopje 1971; Demografski podatoci za selo-grad vo SRM. Republički zavod za statistika, Statistički pregled 65, Skopje 1976; statistički godišnjak na SR Makedonija 1978. Republički zavod za statistika, Skopje 1978.

sadrži njegove demografske strukture. Pogrešno bi bilo reći da je u sadašnjoj fazi porasta gradske populacije, naročito mehaničkim prilivom to stanovništvo poprimilo sve elemente visokog stepena urbanizacije. Zbog toga, uzimajući u obzir još nedovoljni uticaj prostornog širenja urbanizacije, kao faktora pripreme doseljenika za brže prilagodjavanje u urbanoj sredini, treba jasno praviti razliku između fizičke i kulturno-sociološke urbanizacije, barem u Makedoniji. U ovom slučaju daleko objektivnije će se oceniti da se transfer ruralnog u urbano stanovništvo odražava na neke probleme socio-ekonomskog i drugog karaktera, a taj proces je veoma važno proučavati i pratiti u urbanoj geografiji.

U vezi gornjeg iznećemo karakteristične primere kroz neke demografske elemente urbanog stanovništva SR Makedonije, i potvrditi našu tezu o postojećoj di-federaciji između oba tipa urbanizacije.

Ako uzmemo u obzir pismenost stanovništva, kao jednog od važnih indikatora stepena urbanizacije, slučaj u gradovima Makedonije je sledeći. U 1961 godini u sva 29 grada bilo je 63.437 nepismenih lica, a to relativno nije mali broj. U 1971 godini broj nepismenog urbanog stanovništva se je povećao na 75.554 lica, ili u odnosu na 1961 godinu više za 12.117 nepismenih lica ili 19,1%. U 1971 godini, od ukupnog broja nepismenih u Republici (232.986 lica) na nepismeno urbano stanovništvo otpalo je 32,4%. Naročito zabrinjava pojava mladih nepismenih lica. Tako, na primer, od 10—19 godina starosti u 1971 godini bilo je 6.480 nepismenih ili 8,5% od ukupnog broja nepismenog urbanog stanovništva u Republici. Navedeni podaci dovoljno govore o tome da je kulturno-sociološka urbanizacija u procesu a ne da je definitivna kada se misli o urbanom stanovništvu. Prema tome, jasne su i socijalne posledice u urbanim naseljima u kojima je broj nepismenih lica znanat a koji uglavnom potiču sa sela, odnosno kao rezultat migracije na relaciji selo-grad. Od 29 grada u 26 povećao se broj nepismenih lica između 1961 i 1971 godine. Najveća koncentracija nepismenih je u 9 većih gradova (Skopje, Bitola, Prilep, Kumanovo, Tetovo, T. Veles, Štip, Strumica i Ohrid) u kojima je u 1971 godini bilo 57.038 nepismenih lica ili 75,4% od ukupnog nepismenog urbanog stanovništva Republike. I ovo se može lako objasniti jer su veći gradovi funkcionalno razvijeniji, te prema tome i privlačnija imigraciona mesta. Najviše je nepismenih u Skopju i to u 1971 godini 26.023 lica ili 34,4% od ukupnog nepismenog urbanog stanovništva Republike, odnosno 11,2% od ukupnog nepismenog stanovništva Makedonije.

Interesantno je napomenuti i to da je u 1971 godini, u svim gradovima Makedonije bilo 358.643 lica do završenih 7 razreda osnovne škole a to čini više od 50% od ukupnog broja gradskog stanovništva iz svih struktura završenih škola. I ovo je jedan dobar pokazatelj kakva je obrazovna struktura urbanog stanovništva, odnosno da je znanat deo ovog tipa stanovništva sa niskom školskom spremom, što ne govori o nekom visokom stepenu urbanizacije, a popis stanovništva u 1981 godini pokazaće koliko se je i u kakvom smeru izmenio stepen obrazovanja gradskog stanovništva.

Po pravilu trebalo bi da se u gradskim, odnosno centralnim mestima, pod uticajem urbanizacije smanjuje broj poljoprivrednog stanovništva na račun sekundarnih i tercijarnih delatnosti, ili da je gradska privreda savremenija, ali sa primerom Makedonije u potpunosti nije takav slučaj. U svim gradovima Makedonije u 1971 godini bilo je 75.846 poljoprivrednog stanovništva ili 11,5% od ukupnog poljoprivrednog stanovništva Republike. U odnosu na 1961 godinu broj ovog stanovništva se nije smanjio već povećao za više od 1000 lica, dok se je u selima broj ovog stanovništva smanjio za 65.432 lica. Od 29 u 16 grada povećao se broj poljoprivrednog stanovništva. Prema izvorima prihoda u svim gradovima Makedonije

u 1971 godini bilo je 10.961 poljoprivrednih domaćinstava i 11.952 mešoviti, što je ukupno 11,7% od svih domaćinstava u gradovima Republike (196.827 dom.).

Zbog uticaja urbanizacije, na jednoj strani, i raseljavanja sela na drugoj strani, nastale su promene u strukturi domaćinstva prema broju članova. Naročito je karakteristična pojava povećanja broja domaćinstava sa malim brojem članova, odnosno sa 1, 2 i 3 člana u gradovima tako i u selima. I u jednom i u drugom slučaju posledice raslojavanja domaćinstava nisu tako povoljne. Ona u gradovima stvaraju poteškoće u stambenoj politici, a to znači u urbanoj sredini pitanje stambenog standarda nije u potpunosti rešen. Tako, na primer, u svim gradovima Makedonije broj domaćinstava sa jednim članom povećao se od 1953 do 1971 godine za 4.351 domaćinstvo ili za 40,7%, sa dva člana povećao se za 10.047 domaćinstava ili za 76,0%, a sa tri člana za 16.087 domaćinstava ili za 94,2%. Ukupno se je broj domaćinstava ovih tri grupa popeo od 40.977 u 1953 godini na 71.470 u 1971 godini. Međutim, interesantno je i to da se je u gradovima povećao i broj domaćinstava sa 7, 8 i više članova i to od 12.170 u 1953 godini na 16.950 u 1971 godini. Ova pojava u urbanoj sredini utiče na standard stanovanja, odnosno predstavlja socijalan problem što svakako ne odgovara visokom stepenu urbanizacije.

U gradovima Makedonije ima veliki broj lica sa ličnim primanjima i izdržavanih lica koja svakako utiču i na stepen životnog standarda u urbanim centrima. Tako, na primer, dok se broj aktivnih lica u svim gradovima popeo od 143.281 lica u 1953 godini na 278.805 lica u 1971 godini, dotle se je broj izdržavanih lica popeo od 252.913 u 1953 godini na 482.114 lica u 1971 godini, ili za 105,1%. Broj lica sa ličnim prihodima popeo se od 12.035 na 42.160. Međutim, teži problem predstavlja nezapošljenost aktivnog urbanog stanovništva. Zbog priliva aktivnog stanovništva sa sela, koje je pretežno nekvalifikovano, naročito u gradovima gde sekundarne i tercijarne delatnosti ne mogu da prihvate ovakvu strukturu doseljenika, nastao je ozbiljan socijalan problem oko zapošljavanja stanovništva. U svim opštinama Makedonije 1971 godine bilo je nezapošljenih 53.911 lica,⁶ od kojih na sve gradove otpada 56,8%. Tipičan primer je opština T. Veles u kojoj, od ukupnog broja nezapošljenih, 94,1% su iz grada, kao što je bio veliki postotak i u Bitoli sa 78,1%, ili u Skopju sa 74,1%. Verovatno je danas broj nezapošljenih još veći jer se je i mehanički priliv stanovništva u gradove povećao. Obrazovna i kvalifikaciona struktura nezapošljenog stanovništva uglavnom je na niskom nivou, te zbog toga još jednom podvlačimo da je kulturno-sociološka urbanizacija važan aspekt urbane geografije.

U vezi gornje problematike, a gledajući u perspektivu, stanje o starosnoj strukturi urbanog stanovništva, ukazuje nam da se treba voditi ozbiljna politika, zasnovana na naučnim istraživanjima, o budućim generacijama. Da se potsetimo, na primer, da je u 1961 godini, u svim gradovima Makedonije, starosna grupa od 0—14 godina brojala 193.200 lica ili 35,6% od ukupnog gradskog stanovništva. Međutim, u 1971 godini ista ova grupa već je brojala 244.065 lica, a danas je njihov broj svakako veći. Zbog toga postavlja se pitanje ne samo daljeg obrazovanja već i zapošljavanja mlađih generacija koje će preći u transfer zrelije starosne grupe, a to još jednom upućuje na ozbiljnost istraživanja problematike u vezi kulturno-sociološke urbanizacije.

Ove demografske strukturalne situacije i promene, svakako pod uticajem oba tipa urbanizacije, prouzrokovane su na jednoj strani intenzivnim funkcionalnim razvojem, naročito većih gradova, a na drugoj strani, doseljavanjem seoskog stanovništva u gradove. Dok je funkcionalni razvitak postao uslov, dotle su doseljavanja

⁶ E. Dimitrova: Migracione i društvene promene i problematiku na vrabotenosti i vrabotuvanje vo SR Makedonija. Ekonomski institut na Univerzitetot vo Skopje, Skopje 1971.

sa sela postale posledice i uzroci u promeni demografske strukture urbane populacije, a sve to kao rezultat dinamične socio-ekonomske transformacije prostora Makedonije.

Prema podacima iz 1971 godine, od ukupnog broja gradskog stanovništva SR Makedonije, 409.859 lica su doseljenici a to čini 51,0%, što znači da je manji broj urbanog stanovništva autohtono. Najjači priliv doseljenika u gradove bio je između 1961 i 1971 godine, kada se doselilo 138.943 lica ili 33,9% od ukupnog broja doseljenika u gradove. I od 1971 godine pa naovamo migracije, naročito na relaciji selo-grad, su aktivne što će uostalom i pokazati naredni popis stanovništva.

Od migranata najviše njih je sa sela. Ukupno u sve gradove sa sela su se doselila 271.907 lica ili 66,3% od svih doseljenika. Da tempo njihovog doseljavanja nije opao govori nam podatak da je u periodu između 1961 i 1971 godine sa sela doseljeno ukupno 104.262 lica a to je 38,3% od svih doseljenika sa sela u različitim vremenskim periodima.

Za doseljenike sa sela najprivlačniji su bili, kao što su i danas, veći gradovi iz razloga da se u njima može i lakše naći posao u nekim od sekundarnih a redje u tercijarnim delatnostima. Tako, na primer, u 9 veća pomenuta grada Makedonije sa sela su se doselila 204.406 lica ili 75,2% od ukupnog broja seoskih doseljenika u sve gradove Republike, dok u ostala 20 grada doselilo se 67.501 lice ili 24,8%. Najviše je doseljenika primilo Skopje, kao najrazvijeniji urbani centar u SR Makedoniji, i to 91.343 lica ili 33,6% od ukupnog broja doseljenika sa sela u sve gradove Republike, zatim sledi Bitola sa 24.542, Kumanovo sa 19.465, Prilep sa 18.049 doseljenika itd.

Gore navedeni podaci, analize i fakti, kao što se mogu i niz drugih pomenuti, dovoljno potvrđuju stanje urbanizacije u SR Makedoniji u onakvom obliku kakvog smo istakli u početku i uopšte u ovom radu. Prema tome fizička urbanizacija je izrazita i brojačno obimna i ona ne predstavlja poseban problem istraživanja. Medjutim, kulturno-sociološka urbanizacija, ako se ovaj termin može prihvatiti, a mislim da može zbog sadržine svojih elemenata, predstavlja široko polje naučnih istraživanja koja treba da daju i praktična rešenja kako usmeriti nivo, obim i kvalitet urbanizacije, a smatramo da na tom polju SR Makedonija pruža dobre mogućnosti potvrđivanja koncepcije koju smo postavili u ovom radu.

Da napomenemo još i to da od posebnog značaja predstavlja problem prostornog širenja urbanizacije koja, kao što je poznato, obuhvata širi prostor od gradskog jedra od zavisnosti funkcionalnih osobina urbanih centara. U tom pogledu u SR Makedoniji prostorno širenje urbanizacije zahvata sve veće razmere ali je različit zbog znatne diferencijacije funkcije gradova. Još se ne može govoriti o nekoj disperziji sekundarnih ili tercijarnih delatnosti u okoli, naročito malih gradova. U tom smislu i infrastruktura u zonama manjih gradova postepeno zahvata širi prostor, ali je još nedovoljno efikasna da bi se brže izmenio način života u odredjenim selima. Medjutim, ipak možemo konstatovati da se materijalna baza urbanizacije relativno dobro širi u prostoru, naročito u uticajnim zonama većin gradskih naselja. Naročito su dobro poboljšane komunikativne veze. Medjutim, što se tiče kulturno-sociološke urbanizacije u prostoru ona je na još nižem nivou nego u centralnim naseljima a to se može dokazati sadašnjim stanjem brojnih elemenata demografske strukture ruralnog stanovništva. Ipak je pozitivno što se prostornim širenjem urbanizacije znatno smanjuju i menjaju nekada oštre granice između sela i grada. To je isto tako važna tema za dalje, temeljitije i sadržajnije proučavanje u urbanoj geografiji koja može naročito da doprinese za praktično realiziranje prostornih planova opština ili Republike u celini, kao i uopšte za stvaranje teoretske, metodološke i aplikativne koncepcije ove grane geografije.

DEVELOPMENT AND SOME STRUCTURAL CHANGES OF THE URBAN POPULATION IN SR OF MACEDONIA

This report treats the problem of urbanization process in SR Macedonia through analyses of some demographical elements. The first part of the report shows the physical urbanization, while the second part shows a more detailed survey of the so called culture-sociological urbanization.

The report gives the numerical dynamics of urban population showing that in the past the presence of the urban population has been on a very low level. In 1921 the city population represented only 27,3 % of the population, representing the lowest level of the city population as compared with the total population in Macedonia. However, in 1971 the urban population presented 48,8 % what made SR Macedonia to be one the most urbanized republics in Yugoslavia. Following some structural changes of the urban population from the aspect of culture-sociological urbanization, it has been found out that in Macedonia there is not yet total urbanization. It has been resulted from the constant moving of the village dwellers to the towns, which could not be so soon influenced by the culture-sociological urbanization.

In this connection, report has included some examples to prove the literacy level of the urban population, which in some towns has been found to be below the normes of high urbanization level. Examples of the presence of the farmer population in the towns, examples of the family structure regarding the number of persons in it, as well as of the supported persons and the unemployment problem in the urban centres have been stated. The old-age structure of the urban population has also been included in this report. It has been given a survey of some attitudes regarding the importance of the space expansion of the urbanization.

The physical and culture-sociological urbanization represents a wide field of scientific investigations as well as a field for building theoretical, methodological and applicativ bases of the urban geography, what is the conclusion of this report.